

Water en cultuurhistorie

THOMAS VAN DEN BERG
MICHIEL PURMER
HANS RENES

Hansje Brinker die met zijn vinger het gat in de dijk dicht en het land redt van overstroming. Een romantische, maar overbekende voorstelling van de heroïsche strijd tegen het water. Typisch Nederlands. Al eeuwen lang speelt water – en de beheersing daarvan – een belangrijke rol in het Nederlandse landschap. De interesse van historisch-geografen voor water is dan ook vanzelfsprekend.

In de huidige samenleving staat water nog steeds volop in de belangstelling. Termen als retentiebekken, noodopvang en bergingscapaciteit illustreren de moderne strijd tegen het water. Maar ook de kwaliteit van water komt steeds meer naar voren. Een duidelijke bijdrage aan de huidige waterdiscussie is vanuit de cultuurhistorische hoek nog niet geleverd. In dit tijdschrift een eerste poging.

Deze aflevering van het Historisch-Geografisch Tijdschrift staat in het teken van water en cultuurhistorie. Met het verschijnen van dit nummer is de vierde lustrumviering van de Historisch Geografische Vereniging Utrecht compleet. Bijgevoegd vindt u een CD-ROM met daarop de Kanskaart Cultuurhistorie en Water. Deze is door de HGvu in samenwerking met een groot aantal partijen gemaakt en getoetst op het lustrumcongres in september 2002. De Historisch Geografische Vereniging Utrecht is opgericht in 1980. Doelstelling van de vereniging is het bevorderen van de uitwisseling van kennis en ervaring tussen beoefenaars van en belangstellenden in de historische geografie. Het huidige aantal leden is ongeveer 85. Deze bundel bevat drie langere artikelen. Het eerste, '20 jaar HGvu: thema water en cultuurhistorie', gaat over het ontstaan van de Kanskaart Cultuurhistorie en Water en het verloop van het lustrumcongres. Het tweede en derde artikel zijn bewerkingen van inleidingen die op de congresdag zijn gehouden. In het tweede artikel, 'Kansen voor water en cultuurhistorie in kaart gebracht', gaat Hans Renes in op de inhoudelijke achtergronden van de Kanskaart. De derde bijdrage (Ruimte voor water als culturele opgave) is een weergave van de inleiding die Lodewijk van Nieuwenhuijze heeft gehouden over de relatie cultuurhistorie en water vanuit het perspectief van de landschapsarchitect, deels in de vorm van een interview.

Daarnaast zijn zes korte artikelen opgenomen, die uitwerkingen vormen van een aantal concrete voorbeelden op de Kanskaart Cultuurhistorie en Water. Tijdens het lustrumcongres werden de deelnemers in groepen verdeeld, waarna elke groep een van de plekken bezocht, bekeek en bediscussieerde. De uitkomsten van dat veldwerk zijn verwerkt in de bijdragen. Overigens dient men zich te realiseren dat het veldwerk heeft plaatsgevonden in september 2002; de actuele situatie in het veld kan inmiddels zijn veranderd.

Tenslotte willen we hier alle HGvu-leden bedanken, die bijgedragen hebben aan het lustrum. Zonder volledig te kunnen zijn, noemen we hier Lucia Albers, Afke Blauw, Joost van den Boogert, Jeroen Bootsma, Peter Donkersloot, Marijke Donkersloot-De Vrij, Adriaan Haartsen, Elger Heere, Saskia Kemperman, Marinus Kooiman, William van Lint, Thor Smits, Martijn Storms en Klaas van der Wielen.

Daarnaast willen we een aantal instanties bedanken, die lustrumcongres en publicatie door hun praktische en financiële ondersteuning mogelijk maakten: Projectbureau Belvedere, Provincie Utrecht, Universiteit Utrecht, Hoogheemraadschap Stichtse Rijnlanden, Waterschap Gooi, Amstel, Vecht, Waterschap Vallei en Eem, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en Dantec.

20 jaar HGvU: het thema water en cultuurhistorie

THOMAS VAN DEN BERG
EN MICHEL PURMER

Een lustrum vieren, hoe doe je dat? De Historisch Geografische Vereniging Utrecht stond aan vooravond van haar lustrum, begin 2000, voor deze vraag. Het antwoord leek niet eenvoudig. In het verleden heeft de HGvU al drie keer uitgebreid bij haar lustra stilgestaan. Meestal in de vorm van een congresdag en een publicatie. En dan bij voorkeur rond een actueel onderwerp. In het volgende artikel een schets van de lange, soms moeilijke weg om tot een goede lustrumviering te komen. Hierbij krijgen de voornaamste 'producten' van dit lustrum, de Kansenkaart Cultuurhistorie en Water en het Lustrumcongres, ruim de aandacht.

BRAINSTORMEND NAAR EEN ONDERWERP

Een plotselinge ingeving of een vanzelfsprekend onderwerp voor het congres was er niet. Er is lang nagedacht over het thema van het vierde HGvU-lustrum. Een flink aantal avonden is al brainstormend doorgebracht met de vraag wat een goed onderwerp zou zijn.

Na veel wikken en wegen is voor water en cultuurhistorie gekozen. Water is een oer-Hollands onderwerp met een sterke cultuurhistorische dimensie. De strijd tegen het water is, in ieder geval in de beeldvorming van menig Nederlander, een rode draad door de geschiedenis van de Lage Landen. Water is ook een onderwerp waar iedereen wel mee te maken krijgt of wat over te zeggen heeft. Water is 'in': het regent visies, plannen en schetsen waarin water een prominente rol speelt. Ook in de landelijke discussies over ruimtelijke ordening is water een factor van betekenis. Interessant is hierbij de verschuiving van de puur defensieve houding van de strijd tegen het water naar ook de mogelijkheden en kansen die water biedt. Denk hierbij aan kansen voor natuur, recreatie, of de woonomgeving met 'wonen aan het water'. In de vele, actuele discussies en plannen over water ontbreekt veelal een cultuurhistorische invalshoek. Het leek een goed idee in het kader van het lustrum het watervraagstuk vanuit een historisch-geografische invalshoek onder de loep te nemen.

VAN BESCHRIJVING VAN WAARDEN NAAR MOTIVEREN MET DE KANSENKAART

Na het kiezen van dit bijna alomvattende thema moest er nagedacht worden over de vorm waar-

in dit onderwerp gegoten kon worden. We wilden in ieder geval verder gaan dan het aantonen dat veel waterlopen cultuurhistorische achtergronden hebben. Een weinig verrassende constatering in een land waar bijna alle landschappen sterk samenhangen met de ingrepen van de mens.

De Belvedere-gedachte 'behoud door ontwikkeling' moest een belangrijke plek krijgen. In de vele plannen, visies en schetsen over water was cultuurhistorie nauwelijks een onderdeel. De HGvU wilde laten zien dat een cultuurhistorische invalshoek niet zozeer een bedreiging, maar ook een kans kan zijn in de ruimtelijke ontwikkelingen rondom water. Daarmee was de 'missie' van het HGvU-lustrum geworden om te illustreren hoe cultuurhistorie kansen kan bieden bij allerlei water-projecten. En zo is het idee voor een kansenkaart geboren.

De Kansenkaart Cultuurhistorie en Water zou het centraal komen te staan in het HGvU-lustrum, en congres en publicatie zouden zich hieromheen vormen. Daarmee was het maken van de kansenkaart de grote inhoudelijke uitdaging van dit lustrum.

Al in een vroeg stadium waren we er van overtuigd dat er in ieder geval inhoudelijke en financiële steun nodig zou zijn om de Kansenkaart Cultuurhistorie en Water te kunnen produceren. Daarom is samenwerking gezocht met andere partijen: belangrijk was een subsidie van projectbureau Belvedere. Provincie Utrecht, Universiteit Utrecht, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de waterschappen op het grondgebied van de provincie Utrecht lever-

den zowel inhoudelijke en praktische als financiële steun. Voor het technische aspect van de Kanskaart is het bureau Dantec ingeschakeld, dat ook in de vorm van sponsoring een belangrijke bijdrage leverde aan dit project.

AFBAKENING EN INVULLING

De constatering dat er een kanskaart cultuurhistorie en water met een Belvedere-invalshoek moest komen was weinig concreet. Allereerst moest het idee geografisch afgebakend worden. De provincie Utrecht als werkgebied te nemen was een logische eerste beperkende stap. Binnen de HGVU is veel kennis over de provincie Utrecht aanwezig en 'het veld' is altijd dichtbij. De variatie in functie, omvang en ouderdom van water binnen de provincie is enorm. De provincie kent zowel complete middeleeuwse slootpatronen in de veenweidegebieden als kleine bosbaden op de Utrechtse Heuvelrug van nog geen 100 jaar oud. Sommige structuren, zoals de Waterlinies en de Romeinse Limes, kennen een nationale of zelfs internationale dimensie.

Een uitdaging bleek het invullen van het begrip kans. We wilden bij de ontwikkelingsgerichte aanpak van de nota Belvedere aansluiten en laten zien dat cultuurhistorische waarden niet per definitie 'lastig' of bedreigend hoeven te zijn bij ruimtelijke ontwikkelingen.

De vraag wat een 'kans' is in het kader van cultuurhistorie en water bleek moeilijk te beantwoorden. Wel konden we uiteenlopende voorbeelden geven waar het goed of juist niet goed was gegaan met water en cultuurhistorie. Een kaarsrechte, in de Middeleeuwen gegraven, vaart, die een 'natuurlijke' loop 'terug' zou krijgen door hermeandering in het kader van natuurontwikkeling...goed voorbeeld van fout. Terugbrengen van vroeger gedempte grachten en singels in enkele oude binnensteden: uit cultuurhistorisch gezichtspunt meestal positief beoordeeld. Maar een duidelijke theorie, een formule voor een waterkans kwam er niet uit. Waarschijnlijk zijn de lokale omstandigheden, de 'genus loci', te bepalend. En is de variëteit in

cultuurhistorisch waardevolle waterelementen te groot.

Wel ontwikkelden we een model waarin de samenhang tussen cultuurhistorie, water en ruimtelijke ontwikkeling inzichtelijk is. Dit zogenaamde 'driehoeksmodel' is de basis geworden voor de invulling van de CD-ROM en de voorbeeldgebieden. Het model zal in het volgende artikel uitgebreid besproken worden.

Uiteindelijk besloten we een aantal goede manieren van omgaan met cultuurhistorie en water uit te werken en deze als voorbeeldkansen te presenteren. Deze zijn als locaties terug te vinden op de Kanskaart Cultuurhistorie en Water. Hierbij is bewust gekozen voor een zo groot mogelijke spreiding in locatie en onderwerp binnen de provincie Utrecht.

Tijdens het lustrum is een aantal van deze voorbeeldlocaties gebruikt. De deelnemers werden uitgenodigd zelf aan de slag te gaan met cultuurhistorie op een aantal locaties in en rondom Amersfoort. Doel was de benaderingswijze van het driehoeksmodel in de praktijk te toetsen. Vier zeer verschillende plekken, zowel binnen als buiten de stad, met elk een andere problematiek en (cultuurhistorische) achtergrond, waren uitgekozen. De resultaten van deze exercitie, een bonte verzameling van schetsen, ideeën en plannen, zijn aan het eind van de middag kort gepresenteerd.

Tenslotte moesten al deze voorbeeldkansen nog op de Kanskaart Cultuurhistorie en Water gezet worden. Dit is in nauwe samenwerking met bureau Dantec uitgevoerd, waarbij ook alle informatie over de voorbeeldlocaties volgens een standaard stramien in de kanskaart verwerkt werd.

EEN UITGEBREID LUSTRUM IN DELEN

Uiteindelijk is er aan het lustrum ruim drie jaar door verschillende mensen in wisselende samenstelling gewerkt. Een drietal data en 'producten' heeft het lustrum gemarkeerd. Als eerste heeft de HGVU op 3 september 2000 samen met de Bond Heemschut een fietsdag

door de Lopikerwaard georganiseerd. Deelnemers konden aan de hand van een speciaal voor deze dag vervaardigd boekje een route fietsen door dit gebied. Op verschillende plekken was het mogelijk uitleg te krijgen over het landschap van vrijwilligers van de Bond Heemschut, Werkgroep Behoud Lopikerwaard, Vogelwacht Utrecht en de HGVU.

De tweede mijlpaal was het lustrumcongres, gehouden op 19 september 2002. Een beknopt verslag van de congresdag volgt verderop in dit artikel.

Als derde kan tenslotte het gereed komen van de kansenkaart en dit themanummer van het Historisch Geografisch Tijdschrift genoemd worden. Hiermee is niet alleen de kansenkaart gepresenteerd, maar zijn ook de eerste ervaringen met deze kaart gepubliceerd. Hopelijk bieden de Kansenkaart Cultuurhistorie en Water, het lustrumcongres en de huidige publicatie inspiratie voor anderen om met dit boeiende onderwerp verder te gaan.

DE CONGRESDAG, 19 SEPTEMBER 2002

Het wordt geen ontspannen dagje voor jullie, helaas. Er wordt denkwerk gevraagd. En neem van mij aan dat, gezien de worsteling die wij inhoudelijk hebben doorlopen naar deze dag toe, jullie niet gemakkelijk van ons af komen. Met deze waarachtige woorden begon op 19 september 2002 de toespraak van de voorzitter van de HGVU, Saskia Kemperman. Inderdaad is het geen dag geworden van enkel luisteren naar diverse bijdragen. Het middagprogramma bestond voornamelijk uit een heus veldwerk, om op locatie te bekijken hoe water en cultuurhistorie samen gaan.

Voordrachten en reacties

Het ochtendgedeelte van het lustrumcongres werd naast voordrachten door Hans Renes en Lodewijk van Nieuwenhuijze vooral ook gevuld met reacties en discussie. Hierbij was de inbreng van aanwezigen uit de kring van waterbeheerders belangrijk.

Dijkgraaf Van der Vliet noemde de uitspraak dat cultuurhistorie helemaal geen aandacht krijgt bij de waterbeheerders te somber. Moderne waterschappen hebben een brede blik bij de uitvoering van hun taak, dat wil zeggen naar vermogen rekening houden met verschillende belangen bij de uitvoering van het waterbeheer. Elk van de drie waterschappen die het grondgebied van de Provincie Utrecht bestrijken, heeft op dit ogenblik projecten lopen waarin cultuurhistorie een plaats heeft. Zo gaat Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden de cultuurhistorie betrekken bij het meerjarig Project Hollandse IJssel en bij de inpassing van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in waterstructuurvisies. Het Waterschap Vallei en Eem werkt in het kader van de dijkverbetering en de verbetering van de waterbeheersing aan de restauratie van een aantal oude gemalen, pompinstallaties en sluizen. Ook is in de watervisie van Vallei en Eem is een kaart opgenomen van de Grebbelinie, waarop kansen zijn aangegeven voor functiecombinaties van waterberging, ecologische verbindingzones en cultuurhistorische waarden. Tenslotte beschikt Amstel, Gooi en Vecht over een complete cultuurhistorische inventarisatie van gebouwen, wateren en water-installaties, voorzien van een waardering. De nota geeft niet alleen advies over behoud, maar ook over de ontwikkeling van de afzonderlijke objecten, hiermee aansluitend bij de nota Belvedere. De aandacht voor cultuurhistorie en architectuur gaan hierbij hand in hand.

Discussie met sprekers en paneldiscussie

Centraal in de discussie stond de vraag: welke opgave ligt er voor ontwerpers en beleidsmakers die met cultuurhistorie in aanraking komen en hoe komt de juiste kennis op de juiste plek? De ontwerper vraagt om duidelijkheid en heeft behoefte aan de karakteristieken van een cultuurhistorisch landschap. De historisch-geograaf kan dan behulpzaam zijn door deze kennis op een heldere manier aan te reiken.

De gelaagdheid van het landschap is een rijkdom en biedt veel kansen, aldus Renes.

De vraag is dan hoe je de kennis overbrengt bij de mensen die het landschap beleven, zoals toeristen, recreanten, maar ook de streekbewoners. Het 'lezen' van het landschap is soms moeilijk en de vraag is dan ook hoe cultuurhistorische landschappen beleefbaar zijn te maken.

De waterschappen krijgen een steeds bredere, meer integrale kijk op water. Hierdoor komen aspecten als cultuurhistorie ook bij hen in de belangstelling. Deze belangstelling is nog nieuw: de vertaling ervan in beleid vereist de nodige ervaring en kennis. Hierin kunnen de cultuurhistorici een bijdrage leveren.

Tijdens de afsluitende paneldiscussie kwam de bijdrage van cultuurhistorici aan het waterbeheer nader ter sprake. Terugkijkend op het veldwerk viel op hoe belangrijk de belevingswaarde van water kan zijn. Het verhaal dat de historisch-geograaf vanuit zijn expertise kan vertellen, kan de beleving sterk vergroten: niet alleen de cultuurhistorische waarden, maar ook de eigenheid van een plek kan zo beter in beeld gebracht worden. Interessant is daarbij het schaalniveau waarop de kennis moet worden ingestoken. Er is een conflict tussen het schaalniveau achter het bureau en de plantafel enerzijds en het praktische schaalniveau van de veldwerklocatie anderzijds. Deze beide niveaus moeten met elkaar verbonden worden, zodat een wisselwerking ontstaat tussen het beleid van boven af en de kansen van onderop. Het aanleveren van cultuurhistorische kennis kan op verschillende niveaus plaatsvinden, bijvoorbeeld een inventarisatie op hoofdlijnen of op het niveau van de kansen zoals die uit het veldwerk zijn gekomen.

Tijdens de discussie ontstaat bij de waterbeheerende sector een zelfde beeld. Door zich in te leven in wederzijdse problemen kan de aanwezige kennis strategischer ingezet worden. Dit geldt bijvoorbeeld voor de belevingswaarde van water. Beleving en recreatie ontmoeten steeds meer begrip binnen de kring van bestuurders

van de waterbeheerende organisaties. De cultuurhistoricus kan hierbij de schone taak vervullen het vaak complexe, gelaagde landschap te ontleden om vervolgens cultuurhistorische kennis op het juiste schaalniveau te presenteren. Dagvoorzitter Fred Schoorl vat het nog eens kernachtig samen: er is een omslag te zien van waardenkaarten naar kansenkaarten. Van de laatste biedt de HGUV met haar kansenkaart een voorbeeld. Zet kennis op maat in, denk vanuit de cultuurhistorische opgave. Beweeg je interactief tussen de schaalniveaus van de kansen van het plan!

Terugblik op het lustrumcongres en conclusie

De inleidingen van Hans Renes en Lodewijk van Nieuwenhuijze illustreerden twee belangrijke aspecten van cultuurhistorie en water: de kennis erover en het toepassen daarvan. In de discussies kwamen deze aspecten regelmatig naar voren.

Kennis van de cultuurhistorische waarden en besef van de ontwikkelingsgeschiedenis zijn onontbeerlijk bij een ontwerpogave waarbij cultuurhistorie een rol speelt. Dit klinkt zeer vanzelfsprekend en logisch, maar in de praktijk blijken de specialisten met de kennis en de ontwerpers en beleidsmakers elkaar niet altijd te vinden.

Uit het veldwerk en de uitwerking daarvan blijkt ook weer hoe moeilijk het kan zijn cultuurhistorie in een ontwerpogave te integreren. De oplossing bestaat immers niet. Het is een voortdurend kiezen: welke aspecten uit het verleden krijgen een prominente plaats en welke niet? Hoe maak je de wordingsgeschiedenis van een plek beleefbaar? In hoeverre sluiten nieuwe ontwikkelingen hierop aan?

Veel aanwezigen uit de waterwereld gaven aan dat cultuurhistorie leeft in de waterschappen en hoogheemraadschappen. Maar het toepassen van dit 'nieuwe' aspect in hun werk is soms nog moeilijk.

Voorbeelden geven van hoe om te gaan met cultuurhistorie en water blijken welkom te zijn. In dat opzicht voorziet de Kansenkaart Cultuurhistorie en Water in een behoefte.

De congresdag: veldwerk bij de Bruinenburgersluis.

Een belangrijk resultaat van het congres is de schat aan ervaring die opgedaan is tijdens het veldwerk. Door vier groepen van uiteenlopende samenstelling te laten kijken naar vier verschillende locaties zijn er zeer diverse 'kansen' ontdekt en gepresenteerd. Deze diversiteit illustreert dat vele oplossingen mogelijk zijn als het gaat om het integreren van cultuurhistorie in een ontwerp. Toegepaste kennis, zoals het beschrijven van de cultuurhistorische karakteristieken van een bepaalde plek, is hierbij belangrijk. Hoe deze karakteristieken bij ruimtelijke planvorming behandeld moeten worden, is een interdisciplinaire discussie waarbij cultuurhistoricus, ontwerper en bestuurder een rol moeten spelen. De Kansenkaart Cultuurhistorie en Water zal dan ook hopelijk meer gaan dienen als een staalkaart van mogelijkheden dan als een kaart met oplossingen. Meer als een inspirerend ideeënboek dan als een encyclopedie. De diverse

korte artikelen in dit nummer van het Historisch-Geografisch Tijdschrift, maar ook de achttien voorbeelden op de CD illustreren de rijkdom aan watergerelateerde cultuurhistorie in de provincie Utrecht en het minstens even grote scala aan mogelijkheden om daarmee om te gaan.

20 years HGUV: the theme 'water and cultural heritage'

September 19th. 2002, the Utrecht Historical Geographical Society (HGUV) organized a conference on the relationship between water and heritage. The role of history and heritage in water management in the Netherlands is still limited. By organizing this conference and drawing up an interactive map the HGUV hopes to add to this role. Outcomes of discussions and fieldwork that took place during the conference were made use of in the composition of this interactive map, which features historical sites and water related structures as an inspiration for future development.